

Антоний Тодоров

Крайната десница в България

■ „Крайната десница“ е съставена от партии и организации, които идеологически споделят крайни форми на културен консерватизъм; ксенофобия и често расизъм; особена привързаност към реда налаган от твърда ръка и специфичен популизъм, основан на противопоставянето между елита и народа.

■ Днес сред организациите на крайната десница в България - най-видимата ѝ част е партията „Атака“, която съществува от 2005 г., до нея се нареждат и крайно националистически и социалистическите, либералните и всякакви други глобалистки доктрини като антinationални.

■ От появата си през 2005 г. „Атака“ увеличава значително своите избиратели и лидерът ѝ достига през 2006 г. до втория тур на президентските избори, но след 2009 г. ГЕРБ привлича значителна част от нейните симпатизанти. Днес „Атака“ остава ограничена в рамките на 6-7% от националния електорат.

■ По-малките крайно-десни организации практически не присъстват на изборите, но са много активни сред някои младежки среди и футболни фенове. Участието им в т.нар. „Луков марш“, организиран всяка година от 2003 г. насам показва възможности за тяхното обединение, което обаче остава малко вероятно

Ноември 2012

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Исторически основи.....	2
2. Резултат от кливиджите на прехода.....	4
3. Идеологически профил	7
а) Виновните малцинства.....	8
б) Единството на нацията и силната държава	9
в) Чуждите сили	10
4. Крайната десница в действие	11
а) Случаят „Катуница“	11
б) Случаят край Софийската джамия	12
в) Гей-парада през 2011.....	13
г) „Луков марш“	13
5. Електорално влияние	14
а) Парламентарните избори.....	15
б) Президентските избори.....	18
в) Европейските избори	20
г) Местните избори	21
6. Крайнодесният популизъм	22
Библиография.....	27
За автора	28

В съвременна България съществуват, някои от вече почти двадесет години, крайно десни партии, които са сходни с подобни партии от другите европейски държави. Обичайно под етикета „крайна десница“ разбираме партии и организации, които идеологически се характеризират често с:

- крайни форми на културен консерватизъм (неприемане на хомосексуализма, привързаност към семейния авторитет);
- консервативно органическо разбиране за обществото, в което всеки негов член е длъжен да играе определена, предписана му „естествено“ роля;
- ксенофобия (със силен национализъм) и често расизъм (било то антисемитизъм или други сродни идеологии);
- особена привързаност към реда налаган от твърда ръка, което е свързано и с недоверие към повечето форми на либералния индивидуализъм;
- специфичен популизъм, основан на противопоставянето между елита и народа, при което често се заимства и антикапиталистическа реторика.

Тези ценностни характеристики много често присъстват заедно, но понякога и в различни оригинални съчетания.

Като организации, политическите партии на крайната десница често заимстват от историческите образци – фашистката партия в Италия и национал-социалистическата партия в Германия между двете световни войни. Тези организации са едновременно персоналистки, с решаваща роля на лидера, но могат да бъдат както елитарни (затворени в ограничени социални кръгове), така и общонародни (представящи се като масови движения).

Днес крайната десница в България се представлява от множество партии и организации с различен статут и често с различни генеалогии. Най-видимата ѝ част е партията „Атака“, която съществува от 2005 г. но напоследък преживя няколко последователни разцепления, породили нови партии като ГОРД (на Слави Бинев) и Националдемократическата партия (на Капка Георгиева). Но освен тях, а много и преди тях, съществуват кръговете около вестник „Монитор“, „Българския национален съюз“ (БНС), съюза „Гвардия“, кръга „Нова Зора“, Българската национално-радикална партия (БНРП), Съюза на българските национални легиони (СБНЛ), многобройни организации като „Българска орда“, „Огнище“, Студентско народно дружество „Велика България“, Български национал-социалистически фронт, различните тангристски групировки (позоваващи се на прабългарския езически бог Тангра) като общество „Дуло“, „Войни на Тангра“, Български национален фронт и множество други. Макар и да става дума за сравнително малки отделни организации и кръгове, като цяло те представляват значителен и активен социален кръг, особено видим днес в различни интернет сайтове.

1. Исторически основи

Българската политическа история изработва и от двата модела на крайно-десни партии: елитарни и общонародни. Но и двете не успяват да надхвърлят границите на сравнително ограничени съмишленици. Масова партия от фашистки тип в България не успява да се развие преди Втората световна война, въпреки силното влияние на нацистите в Германия и фашистите в Италия.

Българският политически живот между войните познава и различни разновидности на елитарно-популистки и елитарно-вождистки партии. Едно от проявленията на този тип е Народният сговор (1921-1923 г.), особено партийно обединение на противниците на БЗНС и на комунистите, превърнал се след преврата от 1923 г. в Демократически сговор. Историкът Величко Георгиев квалифицира Народният сговор през 1921 г. като „елитарна организация“, която включва безпартийни дотогава високопоставени бизнесмени, университетски професори и висши офицери от Военния съюз и Съюза на запасните офицери. (Георгиев 1989: 47) Идеологическата основа на тази нова организация е „защитата на националните интереси“ – особено чувствителна тема след капитулацията през 1918 г. Народният сговор възниква в ситуация, когато в България се създават поредица от организации, силно вдъхновени от успеха на италианския фашизъм: Съюза на бойците и българските секции на италианската фашистка партия (Георгиев 1989: 88-95). Но макар Народният сговор да се различава от тези първи фашистки и парафашистки организации в България, мнозина негови дейци демонстрират значителен интерес към фашизма в Италия. По-съществено влияние върху тази нова организация оказва Военният съюз, възникнал като конспиративна организация на офицери от войската в ситуация, когато поради демобилизацията от армията са освободени почти 2 300 офицери след подписването на Ньойския договор през 1919 г. (Георгиев 1989: 99). Фактически тази тайна организация на действащи и запасни офицери контро-

лира изцяло армията със своите подразделения. Военният съюз се изгражда като елитарна организация със строга дисциплина характерна за конспиративните организации, обявяваща пълната си вяност към монархията и лично към цар Борис III. Между Народният сговор и Военният съюз се установяват тесни връзки – става дума за едни и същи социални и политически кръгове, с едно и също разбиране за политиката.

Изобщо Народният сговор си сътрудничи и с други организации на елита: университетски, журналистически, културно-просветни. Неговият елитарен характер се засилва и с вливането през 1922 г. на Българския народен съюз „Кубрат“, националистическа организация. Народният сговор има и силни позиции сред едрият бизнес – всъщност бизнес асоциацията „Стопанско развитие“ (обединение на 16 едри банки, застрахователни дружества и производствени компании), която издава и партийният вестник „Слово“ (Георгиев 1989: 194). Превратът от 9 юни 1923 г. превръща Народният сговор в управляваща формация (формално не още партия), която бърза нараства: от 15 комитета в окръзите преди преврата, организацията има вече 42 комитета след преврата. (Георгиев 1989: 216). През 1923 г. в Народният сговор се влива практически ОНПП, с което става възможно превръщането му в истинска политическа партия, дясна по идеология, елитарна по социален апел, популистко-вождистка по организация и политически апел. Непосредствено след това всички български „партии на реда“ се обединяват в Демократическия сговор – този път заедно с част от ДП. По същество това обединение е на всички елитарни по-

литически партии, независимо че покъсно, през 1930-те години от него ще се отдели новосформираната партия на първия лидер на ДС Александър Цанков, който ще създаде „Народното социално движение“, една силно повлияна от немския нацизъм малка политическа формация от елитарно-вождистки тип.

Народното социално движение на Александър Цанков е по генезис елитарно-вождистка партия, защото има като образци организациите на нацизма и фашизма, но се превръща в една доста масова организация в началото на 1930-те години – по подобие на партията на националсоциалистите в Германия. Забранена след 1934 г. тя не изгражда нелегални структури, членовете ѝ, по всяка вероятност, стават част от правителствения „безпартиен“ консенсус. Подобна е и съдбата на Българските национални легиони, създадени по хитлеристки образец, които през 1940-те години заплашват дори властта на монархията, което довежда до много хладни отношения между тях и правителството.

С края на Втората световна война всички фашистки и парафашистки организации в България са забранени, лидерите им са или съдени на дълги години затвор, или просто са физически ликвидирани без съд и присъда. Някои от тези лидери успяват да преживеят затворите и репресиите по времето на комунизма. Някои от тях (като Илия Минев, един от лидерите на Българските национални легиони) след 1989 г. придобиват статута на репресирани от комунистическия режим и се вписват, поради това, в новия демократичен процес като легитимни актьори.

2. Резултат от кливиджите на прехода

Развитието на крайната десница в България след 1989 г., както и в други посткомунистически държави, е резултат едновременно от възродени и от нововъзникнали социални структурни конфликти, които наричаме кливиджи. Трябва обаче да разграничаваме структурните от въображаемите кливиджи – последните не са по-малко реални от първите, но имат друга природа. Структурните кливиджи по дефиниция са резултат от дълбока историческа трансформация на обществото (свързваме го с модернизацията), докато въображаемите кливиджи имат инструментална стойност и природата им е идеологическа. Те се основават на представата за политически конфликт като структурен за обществото, но подменят аксиологията с онтология. Основавайки се на наблюдаването във всички посткомунистически страни противопоставяне на бившите комунисти и на антикомунистите, някои наблюдатели са склонни да припишат на този конфликт структурен характер и да го третират като кливидж.

В този въображаем кливидж, който наистина структурира политически живот в началото на прехода, основните опозиции са между жертвите и палачите, между диктатурата и народа, между комунистите и останалите. Проблемът е, че границите между двата полюса на противопоставянето не изглеждат толкова солидни и често бивши комунисти се оказват жертви на режима, а сред жертвите на комунистическите репресии има и такива, които не са непременно и демократи. Също така противопоставянето между бивши комунисти

и антикомунисти в някои от източноевропейските страни отминава бързо и навсякъде двадесет години след 1989 г. вече не структурира политическия пейзаж.

Всъщност именно затихването на тази опозиция между комунистите и демократите (като със сигурност сред демократите намираме разнородна политическа смес, включително, ако вземем примера с България, бивши членове на крайно десни и националистически профашистки организации или на техните наследници) създава условията за истинския бум на крайно десни формации.

В спецификата на България тяхното потекло е двойко. В началото на прехода, белязан от решението на още управляващата комунистическа партия през декември 1989 г. да възстанови сменените с насилие пет години по-рано имена на българските турци. Тази стъпка на възстановяване на справедливостта е посрещната от някои среди в самата комунистическа партия, главно хора, свързани с репресивната кампания по смяната на имената, крайно негативно. В тези среди се формират първите крайни националистически партии, най-вече антитурски и по същество крайно консервативни, често свързани със сталинските сегменти от бившата комунистическа партия. Така се ражда Общонародният комитет за защита на националните интереси (ОКЗНИ). Към него ще се присъединят дори някои бивши дисиденти (като Румен Воденичаров), водени от същите националистически съображения. Около БСП гравитират по онова време и други националистически партии като „Отечествената партия на труда“, „Ера 3“, а по-късно и Политическият клуб „Тракия“, Съюзът на тракийските българи, като последните претендират за

обезщетения от страна на Турция за отнетата собственост на техните предци след Балканските войни.

От друга страна след 1990 г. заедно с възстановяването на редица от старите демократични партии, върви и процес на възстановяване-учредяване на няколко крайно-десни организации и партии, като Българския демократичен форум (БДФ), обявил се за наследник на организацията на Българските национални легиони от 1940-те години, и приет като един от 16-те члена на коалицията Съюз на демократичните сили (СДС). Други организации остават извън СДС: Българската национал-радикална партия (на д-р Иван Георгиев) или Християн-демократическата партия (на отец Гелеменов), макар те да гравитират около СДС. Това са дейци, които още по времето на комунизма са преследвани за националистическите си възгледи и опити да създават националистически организации.

Като цяло обаче тези „леви“ и „десни“ ултранационалисти остават сравнително маргинални и зависят силно от рамката, която съответно им поставят вляво БСП, партията произлязла от бившата комунистическа партия, и вдясно – от СДС. На изборите тези партии рядко имат самостоятелни кандидати и нямат почти никакво политическо влияние.

Но заедно със затихването на конфликта между бивши комунисти и антикомунисти, се открива поле, както за популистки центристски партии, така и за популистки радикални (по-често крайно-десни) партии. Към 1999-2000 г. се очертават първите кълнове на днешното разнообразие от ултранационалистически крайно-десни партии. Това е времето, когато като цяло завършва основната фаза от приватиза-

цията на огромната собственост на комунистическата държава, когато вече икономическото богатство е разпределено. Това поражда един нов конфликт – между спечелилите и загубилите от прехода към пазарна икономика. При това не е толкова от значение, дали загубилите са действително такива, а дали се изживяват като загубили. В тази нова среда на „загубилите“ намират терен нови популистки партии, сред които и крайно десните.

Посткомунизмът е белязан от един нов конфликт, който става структурен и произвежда нов кливидж – конфликтът между националното и международното. Залогът на този конфликт е типът международен порядък, който ще бъде установен и какво се случва с националните държави. В страни като България, едновременно посткомунистически и периферни, този конфликт засилва предубежденията срещу глобалната икономика, страховете от загуба на национална идентичност, от претопяване в огромното море на глобализацията. Тези страхове допълнително подхранват терена на крайните националисти-популисти, които могат да добавят и антикапиталистическа риторика, особено след рухването на историческия враг на капитализма – съветския комунизъм.

Всички тези крайни националисти провеждат няколко съвместни акции през 2001-2002 г. (срещу предаването на новини на турски език по националната телевизия, срещу ромите, които не си плащат тока, срещу закриването на АЕЦ „Козлодуй“) и правят първи опит за обединение през 2002 г. (управлението на правителството на НДСВ) (Йорданов, 2002). Това предизвиква остра реакция в публичното пространство и проектът е изоставен тогава.

През 1990-те години, като част от новата свобода на словото, в България се публикуват множество текстове, част от тях на Хитлер и Мусолини, но повече нови. С публикуваната през „Учението на фашизма“ на Бенито Мусолини (множество издания 1989, 1992) е съпътствана от пространна уводна студия на „Юлиан Август“ – съвременен текст в прослава на фашизма. В този текст, например, четем: „Българският народ беше достатъчно ограбван през последните четири века от съюзилите се с турската администрация евреи (...) и нека им дадем ясно да разберат, че ние, както повечето народи, не ги искаме в България не поради етнически или расови предразсъдъци (по този начин те успешно заблуждават света), а поради същите причини, засягащи криминално проявените типове, като спекуланти, мошеници, конспиратори и развратители на нациите“ (с.21 от предговора в цитираното издание). Сред разпространяващите се масово заглавия са петте книги на Никола Николов („Световната конспирация“, „Тайните протоколи“ и т.н.), в които се развиват всеизвестните тези за „юдеомасонския световен заговор“.

През 1998-1999 журналистът Волен Сидеров, бивш главен редактор на вестника на СДС „Демокрация“, започва работа във в. „Монитор“ и веднага добива широка известност с ултранационалистическите си и често откровено расистки статии. Малко по-късно започва своето авторско предаване „Атака“ по кабелната телевизия „Скат“, което също е изцяло в същия дух. В началото на хилядолетието В. Сидеров публикува поредица от книги („Бумерангът на злото“, Жарава, 2002; „Българофобия“, Бумеранг БГ, 2003; „Властта на Мамона“, Бумеранг БГ, 2004), където развива познатите тези за „светов-

ния заговор" на „юдео-масоните“, но и със специфичните измерения към българската история и общество.

Постепенното натрупване на публичен имидж като основен говорител на крайните националисти, позволява на В. Сидеров да се кандидатира през 2003 г. за кмет на София, макар да получава под 2 000 гласа.

В навечерието на парламентарните избори през 2005 г. той оглавява предизборната коалиция на 5 националистически организации (идващи както отдясно, така и отляво) – коалицията „Атака“. В нея влизат:

- Национално движение за спасение на Отечеството (НДСО), с лидер Илия Киров („ляв“ националист);
- Българска национално-патриотична партия (БНПП), с лидер Петър Манолов (поет и бивш антикомунистически дисидент);
- партия „Атака“, с лидер Волен Сидеров;
- партия „Нова зора“, с лидер Минчо Минчев (бивш съюзник на БСП);
- Съюз на патриотичните сили „Защита“, с лидер Йордан Величков (от „левите“ националисти), но и с участието на емблематичната фигура на Петър Берон, бивш председател на СДС (1990-1991).

Коалицията е първото по рода си обединение на националистите, които обаче имат различна генеалогия и не споделят непременно едни и същи разбирания. След изборите, на които „Атака“ влиза в парламента, настъпва първото разделение в „Атака“ – Петър Берон и редица от „левите“ националисти постепенно ще се разграничат от Волен Сидеров, включително и заради ярките му антисемитски и расистки изявления.

„Левите“ националисти ще се пръснат по различни малки организа-

ции. Някои, като Григор Велев и Петър Берон ще опитат без успех шанса си като кандидат-президенти или ще учредят през 2009 г. поредната националистическа партия като Обединение на българските националисти „Целокупна България“, (ОБН „Целокупна България“), която претендира да е партия на „модерния градивен национализъм“. Григор Велев е и автор на многобройни книги (той е университетски професор, макар и лекар-патолог) като „Българският национализъм и неговото бъдеще“ (2009). Основател и дълго време е редактор на в. „За българската нация“.

Десните националисти, които остават извън „Атака“, също основават поредица малки и много активни партии като Български национален съюз (БНС, наследник на организация, носеща името „Дясно демократично движение“ и свързана преди с БНРП). Лидерът на БНС Боян Расате създава новата организация през 2000 г., сближава се с „Атака“ (2003-2006), но впоследствие се разделя с В. Сидеров и основава крайно дясната организация „Гвардия“.

Самата партия „Атака“ преживява през 2012 г. нов вътрешен конфликт, който води и до ново разцепление – възникват две нови малки организации, водени от Капка Георгиева (бившата спътница на Сидеров) и от бившия депутат на „Атака“ Слави Бинев.

3. Идеологически профил

„Те са срещу ЕС в този му вид и в синхрон с Жан Мари льо Пен и Йорг Хайдер пледират за Европа на нациите. Борят се срещу влизането на България в НАТО и наричат пакта „бандитска организация“. Използват

агресивна реторика по отношение на малцинствата. Вярват в ционистката конспирация – евреите управляват света чрез банките, МВФ, СБ, СТО, НАТО, Римския клуб, Билдербергите и, разбира се, юдейските банкери. С поред Волен Сидеров евреи и масони са основали САЩ, осъществили са Просвещението, Френската революция, Октомврийската революция, идването на Хитлер.” (Йорданов 2002) Така, вероятно, най-синтетично би могла да се представи идеологическата смес на крайната десница в България, с която тя в никакъв случай не е уникална.

Вероятно идеологическата доктрина, изповядвана от „Атака“ е най-често цитираната и най-анализираната. Текстовете на Волен Сидеров съдържат цялата амалгама от идеи на крайната десница. Последната му книга във връзка с президентските избори през 2011 г. е озаглавена „Основи на българизма“. В пространния текст от 112 стр.) изпълнен със снимки, карти и схеми) са развити основните идеи на българския национализъм: етическа защита на национализма; обосноваване на тезата за дълбоката древност на българите като една от най-старите автохтонни народи и цивилизации на Европа; отхвърляне на социалистическите, либералните и всякакви други глобални доктрини като антинационални.

В идеологическия профил на крайната десница има няколко основни теми: виновните малцинства; единството на нацията и силната държава; вредните чужди сили.

а) Виновните малцинства

Най-често темите се смесват, за да породят специфична идеологическа амалгама,

развита в рамките на специфичен публичен дискурс.

Малцинствата, в Българския случай етнически и културни (или сексуални) са набедени от крайно десните партии като „дежурните виновни“. По традиция това са евреите – цитираната статия в сп. „Тема“ привежда думите на журналиста от кръга „Монитор“ Илия Илиев: „От Луканов насам евреите в България овладяват все повече и повече ключови позиции в управлението на България. С еврейски корени са петима министри в този кабинет. Двама от председателите на четирите парламентарно представени партии също са с еврейска жилка. Нито един чист българин поне две поколения назад за пред хората! Подобна е картината и в колективните ръководства на тези партии.“ (Йорданов 2002). Официалната програма на БНРП пък започва така: „Още от древността евреите се стремят да се наложат като господстваща раса в света чрез юдеизма, като религия, и ционизма, като войнствуващ национализъм“ (правописът е запазен) (<http://burgas.bnrp.info/>) Програмата пък на „Войни на Тангра“ заявява: „Два народа на Земята имат свой народностен Бог: евреите са се поставили под властта на жадния за човешка кръв ИВНН; ние, Българите си имаме своето Отключено Небе, своя Сияещ Тангра.“ (www.voininatangra.org/modules/xfsection/article.php?articleid=286)

Но наред с евреите, турците и ромите са не по-малко прицел на дисквалификация от крайно десните. И ако турците се споменават най-вече в историческия план на „500-те години турско робство“, то ромите са прицел на ксенофобията. Волен Сидеров много-

кратно развива тезата за „циганизацията“ като заплаха за България. В интервю за в. „Атака“ Сидеров казва: „Точно преди 10 г. бях написал статия във в. „Монитор“ със заглавието „Циганизира ли се България“. Не мисля, че има нещо обидно в думата циганизиране, защото тук говорим за нарастване на това население, което не желае да се интегрира в българското общество, а живее капсулирано“. (http://www.vestnikataka.com/?module=displaystory&story_id=61184&format=print&edition_id=1054) От БНС пък демонстрират единствено тотална незаинтересованост към въпроса, но по следния начин: „Циганите не ни интересуват. За нас те не могат да бъдат Българи, защото по божията воля са се родили цигани, а не Българи. (bg.bgns.net/content/view/18/62/) Отхвърлянето е тотално – ромите са „абсолютните чужди“, те не само „не искат да се интегрират“, но са толкова чужди, че „не ни интересуват“.

Остри са изказванията и срещу други малцинства, като тези на хомосексуалистите. През 2005 г. Волен Сидеров предизвиква скандал с първото си изказване в парламента, където заявява: „Най-последните българите ще имат своето представителство в парламента. Там няма да бъдат само педерастите, цигани, турци, инак, евреи и всякакви други, а ще има само и единствено българи!“ (www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/blgarski-khelzinski-komitet/2005-11/grazhdani-sreshu-omrazata/) В хомофобията крайните националисти са последователни – активисти на „Гвардия“ или дори на смятаната за по-умерена ВМРО, които редовно нападат активистите на гей парадите в София.

б) Единството на нацията и силната държава

Крайно-десните винаги са изтъквали особено значение за тях на единството на нацията. Както и на онова, което те квалифицират като „национална гордост“. Волен Сидеров смята като основна национална гордост „древния произход“, но също така и АЕЦ „Козлодуй“ – това са „светини“, които трябва да се пазят.

Разбирането да нацията е като за „естествена общност“ (Сидеров 2011: 6) В нея всеки има точно определено място – тезите са познати от времето на Мусолини.

В своето верую (основен програмен текст“, БНС определя себе си така: „Български Национален Съюз не е обикновена организация. БНС е Орден, в който всеки член с постъпването си се врича във вярност към Родината, непримиримост към враговете на България и другарство към своите съратници“. (bg.bgns.net/content/view/12/26/) Текстът изглежда заимстван от по-стари образци от 1930-те години. Колкото до Българските национални легиони, то в негов програмен текст се твърди: „Комунисти, социалисти, леви земеделци, лидери на партии със скрита антидържавна насоченост и силови групировки разделят народа на враждуващи лагери и го обезсилват.“ (www.forum.bgnacionalisti.org/index.php?PHPSESSID=cbe39588a3c2ac5283fe5ac59bc425cc&ac...)

Единство на народа (който е и нацията) е основно, всички, които го разделят, са негови врагове. Реториката е традиционна, нови са само конкретните примери. Тя върви заедно с искането за ред, основан на йерархията, силното лидерство, подчинението. От БНЛ са напълно експлицитни: „Не само при авторитарната, но и при демократичната система

обществото се нуждае от водачи. Това е психологическа необходимост за човека. Хитлер, Мусолини, Ататюрк, Ленин и др. осъзнаха тази човешка особеност и я превърнаха в принцип. Даже двама души когато се съберат, единият води, а другият се подчинява." (bg-legioner-grigorov.narod.ru/history/vodachi/). Коментарът е напълно излишен, но удивителното е, че това е публикувано съвсем наскоро.

А в един текст на БНС, който много наподобява една пропагандна брошура от времето на Мусолини, определят по следния начин целта си: „Каква е всъщност целта ви? Да създадем модерна държава, в която Българите да живеят добре. Една държава на чистота, ред и спокойствие. (bg.bgns.net/content/view/18/62/) И продължават с ясно мнение за демокрацията: „Досега от демокрацията сме видели само мръсотия, престъпност, безработица, пенсионери ровещи по кофите, експлоатация, наркотици, корупция, проституция, права за малцинствата, охранени политики, голи обещания и т.н. Това не е нашия идеал за държава! Да не би да е вашия? Демокрацията се изчерпа и нейното време отмина.“

в) Чуждите сили

Крайно десните партии в България се отличават и по своя външнополитически профил. Всички те заемат националистически позиции по всички теми, където могат да противопоставят външни и вътрешни интереси: искането на много европейски държави за затварянето на блоковете на АЕЦ „Козлодуй“ като условие за приемането на България в ЕС; участието на България в международните мироопазващи мисии в Афганистан и Ирак; членството в НАТО като нова външнополитическа

зависимост и др. Общо споделяната идея от повечето крайно-десни среди е изразена в документ на БНЛ: „Международните тайни и явни сили разколебават националния ни дух и подготвят окончателното ни робство.“ (www.forum.bg-nacionalisti.org/index.php?PHPSESSID=c6e39588a3c2ac5283fe5ac59bc425cc&ac...)

Най-важна тема за външнополитическата идентичност на крайно десните националисти е Турция, особено във връзка с нейното потенциално членство в Европейския съюз. Политическите партии в България се разделят на две по повод на турското членство. БСП, НДСВ и ДПС (членки на управляваща коалиция 2005-2009), застават зад официалната позиция, че България подкрепя турската кандидатура. В интервю за агенция „Фокус“ тогавашният министър на външните работи Ивайло Калфин изразява официалната позиция, като тя е положителна и същевременно внимателна към резервите на други европейски държави: „България има интерес Турция да се развива в посока ЕС – приемане на правила, на стандарти, на ценностите на ЕС като наша съседка и голяма страна, до която сме ние. В същото време членството в ЕС не може да стане без компромиси. В смисъл преди да стане член на ЕС, Турция трябва да убеди всички европейски страни, че изцяло споделя правилата, изцяло без сътресения е в състояние да се интегрира в европейската икономика.“ (Калфин 2007) Лидерът на ГЕРБ Б. Борисов също се изказва положително по това време: „Отношението на ГЕРБ към Турция е същото, каквото е към Сърбия, Хърватия, Македония... Всеки, който покрие критериите на ЕС, ще бъде приет от европейските държави.“ СДС също подкрепя членството на Турция, като с това се

различава от ДСБ. Близкият до СДС анализатор Димитър Аврамов изрично заявява в собствения си блог: „Турция бе верен политически съюзник на България и подкрепи членството ни в НАТО, когато то бе стратегически избор, важен за националната ни сигурност. ... Затова България трябва да подкрепя интеграцията на Турция в ЕС, а не да я спира!“ Само „Атака“ и ДСБ ясно се определят против членството, макар и с различни аргументи, което е съществено. В България, както и в другите страни от ЕС, разделението на привържениците и противниците не съвпада изцяло с разделението между леви и десни.

В групата на крайно десните противници на членството на Турция в ЕС един от често появяващите се аргументи е, че Турция не е европейска страна не толкова в географски аспект, колкото в културен. Причина за противопоставянето е „непригодността на Турция да стане квартал в добре подредения християнски дом на Стария континент“, както пише Стефан Солаков във в. „Атака“ (Солаков 2007). Тезата се подкрепя най-яростно от крайните националисти в Европа, повтаря я и френският националистически лидер Жан-Мари Льо Пен по време на посещението си в София през 2007 г.

Аргументът, че Турция не е европейска страна, се основава не толкова на географската очевидност (10% от територията на страната е географски в Европа, останалата е в Азия), колкото на разбирането за несъвместимост между „християнските корени“ на Европа и преобладаващата мюсюлманска религия в Турция. Именно тази страна на „културната несъвместимост“ се изтъква най-вече. Защото в този аргумент Европа се разбира най-вече като християнска общност, или в най-добрия случай,

като общност, която споделя „християнските ценности“. Често противниците на турското членство изтъкват, че Турция е ислямска страна, членка на „Организацията ислямска конференция“, поради което мястото ѝ не е в ЕС, който е предимно християнски. Димитър Стоянов, евродепутат от „Атака“, заявява пред участници в антитурска демонстрация в Брюксел на 3 октомври 2007 г., че е неестествено едно общество, изградено върху християнски ценности, да се обединява с мюсюлманска държава, която при това е извън границите на Европа. (Шкодрова 2005)

Тази антитурска линия в поведението на крайната десница в България е постоянна и до днес. През май 2011 активисти на „Атака“ организираха нападение над богомолци в единствената джамия (от 16 век) в София. Това е част от многобройни протестни акции на крайно-десните в България изобщо срещу българските турци и мюсюлмани, организирани нееднократно през последните години.

4. Крайната десница в действие

а) Случаят „Катуница“

През септември 2011 г. в Катуница, село до Пловдив, избухва истински масов слюсюк между българи и роми – жители на селото. Повод за сбиването е гибелта на 19-годишния Ангел Петров, прегазен от микробус, в който са били хора на Кирил Рашков – известен „цигански барон“, богат бизнесмен, живеещ в селото. Разбунтувалите се българи от селото започнали да унищожават имуществото му, а една от къщите в двора била запалена. (www.vesti.bg/index.phtml?tid=40&oid=4145691) Малко покъсно към протестиращите се присъеди-

няват фенове на пловдивски футболен отбор, които се включили в акцията.

Прави впечатление, че властите не успяват да възпрепятстват саморазправата, дори изглежда я насърчават. Проблемът е, че става дума за човек, който нееднократно е престъпвал закона и дълго време е бил безнаказан, а така силната реакция е мотивирана от това, той е ром.

Публиката е смаяна пред вида на бездействащи полицаи, които просто наблюдават, как се хвърлят камъни и запалителни бутилки по къщите на цар Киро (това е прозвището на Кирил Рашков). Как реагират властите по отношение на тази мобилизация на футболните фенове (сред които очевидно се виждат хора, татуирани с нацистка символика и изразяващи достатъчно недвусмислено отношението си към ромите и турците). Катуница е на 20 километра от Пловдив, пътят минава или през Ягодово, или директно от главния път между Пловдив и Садово – два входа, които не изглежда да са били блокирани от полицията, след като е станало ясно, че в социалните мрежи въпросните фенове са се мобилизирали, „за да въздадат справедливост“. Въпроси възникват и около отвеждането и последвалия арест на цар Киро. Отвеждането като мярка за полицейска закрила е разбираемо, но неразбираемо е, че досега властите изобщо са се отнасяли закрилнически към тази фамилия, явно в замяна на някакви услуги. Например ромски гласове за изборите.

Гневът на гражданите срещу беззаконието, срещу свободата на няколко криминално забогатели да не спазват законите, да не плащат данъци, да не живеят по правилата, изглежда е минал някаква важна линия. От друга страна в реакциите има и друг елемент. Виждаме

множество футболни фенове, скинари, националисти и неособено ориентирани тийнейджъри, които не правят мирни шествия, а, напротив, отправят явни закани за физическа разправа с ромите. „Атака“ разпространи брошура, озаглавена „Циганската престъпност – опасност за държавата“. Това е сборник с кратки текстове, които са датирани без да е посочен източник. Всички заглавия звучат еднакво: „Цигани обраха“, „Цигани убиха“ и т.н. Всичко завършва с препечатка на статия на Волен Сидеров във в. „Монитор“ от 2000 г. озаглавена „Циганизира ли се България?“, както и с нова негова статия, която обвинява всички правителства, че са сложили „политически чадър над ромската престъпност“.

В много случаи и дори независимо от намеренията на инициаторите, мирните шествия в много градове на страната, организирани впоследствие, са доста бързо „замърсени“ от антиромска реторика и от участници с откровени расистки настроения.

б) Случаят край Софийската джамия

В София нееднократно представители на „Атака“ с провокационна цел пускат по високоговорители камбанен звън и християнски песнопения в близост до софийската джамия „Баня Башь“.

Но на 20 май 2011 г., преди петъчната молитва, в непосредствена близост до оградата на джамията група симпатизанти на „Атака“ организира протестен митинг срещу високоговорителите на джамията, използвани за приканване на богомолците. Те наричат събралите се мюсюлмани с обидни думи. Стига се до физически сблъсъци, когато мюсюлманите отвързват нападението. Полицията се намесва и арестува няколко души.

Първата и основна причина за такъв тип зрелищни акции е, че партията Атака и нейният лидер търсят начин да спрат спадането на подкрепата сред избирателите, резултат от политиката на партия „Атака“ в последните години – пълната подкрепа за правителството на ГЕРБ до позиция на политическо обезличаване. Инцидентът беше повод Волен Сидеров да заяви, че „Атака“ излиза в опозиция.

Всъщност наблюдателите на състоянието на човешките права в България от Българския хелзинкски комитет отбелязват и други инциденти, свързани с нападения над мюсюлмани или оскверняване на джамии, мотивирани с крайно-десни аргументи и с използването на нацистки символи: в Силистра, в Пловдив, в Плевен, в Благоевград, в Пазарджик и др. (http://www.bghelsinki.org/media/uploads/annual_reports/2011.pdf) В хода на такива акции срещу мюсюлманите, има пострадали чужденци, често имигранти. А в някои случаи протестиращите използват станалия известен расистки и ксенофобски лозунг „Циганите на сапун, турците под нож!“

Правозащитниците отбелязват също така и крайно-десни агресии по отношение на представители от други изповедания, като нападения над „Свидетели на Йехова“ и протестантски мисионери.

В много от случаите се включват фенове на различни футболни клубове в страната, които напоследък се превръщат в центрове за разпространяване на расистки и ксенофобски идеологии.

в) Гей-парада през 2011

Прицел на крайно-десните атаки са и хомосексуалистите. През периода 2008-2011г. в София се провежда ежегодно „София Прайд“, шествието за равни права на ЛГБТ

хората. Често в него се включват над хиляда участници. През 2011 г. „София Прайд“ получава подкрепата на редица дипломатически мисии, български и международни организации, обществени личности и медии. Прецедент поставя и подкрепата на Георги Кадиев, общински съветник и кандидат за кмет на София от БСП. Обичайно националистически организации се опитват да организират контра паради, но през последните две години властите успяват да не допуснат сблъсъци, както това се случва през 2008 г., когато голяма група крайно-десни националисти нападат парада, включително с коктейл „Молотов“.

Самият Волен Сидеров третира парада като провокация в публични изказвания, като смята, че това е демонстрация, която е напълно излишна и дразнеща. (<http://news.myvidin.com/about-38054.html>) Вестник „Атака“ публикува през юни 2011 г. статията на Милко Николов, която определя парада като „провокационна акция срещу християнския морал и държавния суверенитет на Република България...“, а според него „по силата на налаганите извратени възгледи би трябвало да бъдат разрешавани паради и на педофили, скотоложци, на терористични убийци (на каквито у нас вече са издигнати паметници), на всякакви изверги и рушители на българската държавност.“ (<http://www.arhiv.vestnikataka.bg/archive.php?broi=1643&text=&fromDate=&toDate=&newsID=95771>) тази позиция приравнява ЛГБТ хората към най-отблъскващите категории престъпници. Тази позиция на „Атака“ се подкрепя и от много среди в православната църква.

г) „Луков марш“

Най-масовата проява на крайно-десните националистически формации е организирането през февруари всяка година на

т. нар. „Луков марш“. Събитието се определя като „възпоменателно траурно факелно шествие в чест на генерал Христо Луков, което от 2003 г. ежегодно се провежда през февруари в София.“ Основен организатор е Българският национален съюз, като се включват и организации, носещи имена като „Национална съпротива“, „Кръв и чест“ и др.

Генерал Христо Луков (1888-1943) е участвал в първата световна война, министър на войната (1935-1938), създател на Съюза на българските национални легиони през Втората световна война – организация, силно повлияна от нацистките образци. През 1943 г. е убит от бойна група на нелегалната комунистическа партия. Той се е превърнал в символ за многобройни днешни крайно-десни и националистически организации. Шествието през февруари е факелно, много от участващите носят униформи и различни символи, които отвеждат към наследството на нацизма. Обичайно в него участват между последък 800 и 1 000 души, като през 2012 г. към него се присъединяват участници от Германия, Русия, Белгия, Румъния. (<http://www.lukovmarsh.info/>)

„Луков марш“ предизвиква много остри реакции сред правозащитните движения и интелектуалните среди. В отворено писмо да кмета на София председателят на БХК Кр. Кънев определя мероприятиято като „пряко подстрекателство към насилие и дискриминация на етнически и сексуални малцинства“ и като „насаждащо омраза събитие“ (<http://www.bghelsinki.org/bg/novini/bg/single/otvoreno-pismo-na-bhk-do-jordankafandkova/>). Младежкото обединение в БСП-София също осъжда остро провеждането на марша, защото той „обикно-

вено става поле за изява на расистки и ксенофобски прояви от наши и чужди организации“. (<http://www.duma.bg/duma/node/26707>) Шествието е квалифицирано като „националистки и расистки групи“ от организацията срещу неонацизма, расизма и ксенофобията „ХОРА“ (stopnazi-bg.blogspot.com/2011/02/2011.html)

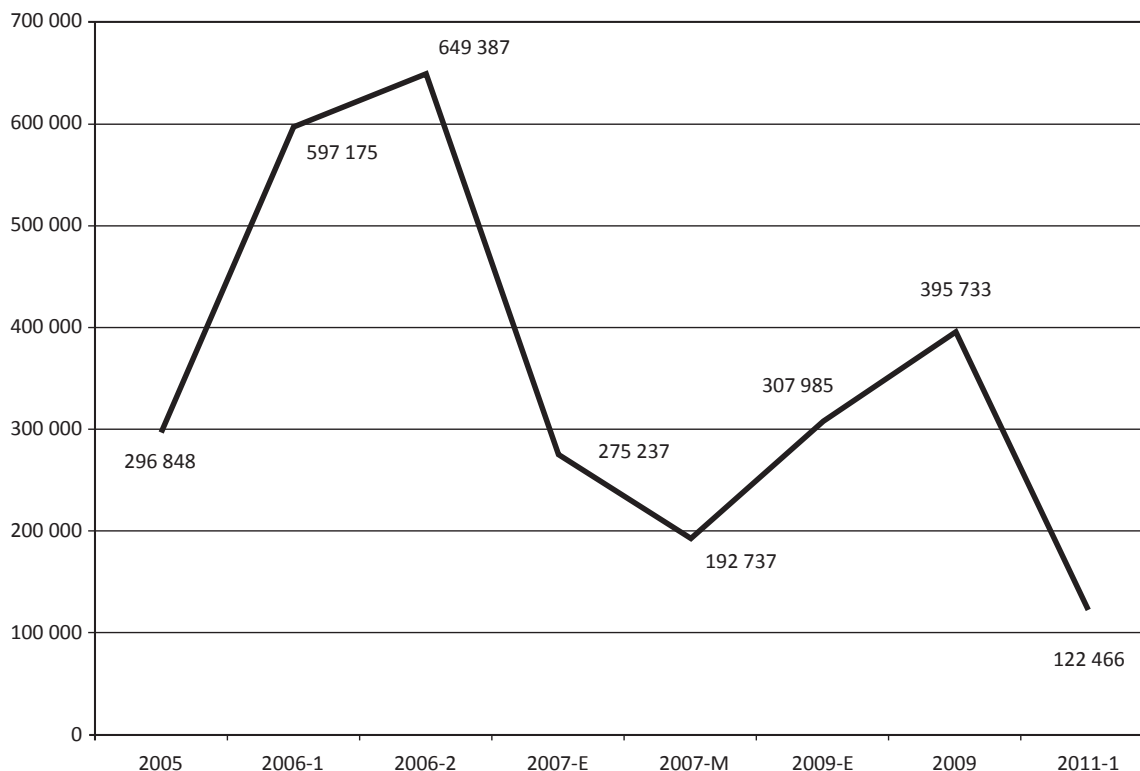
Въпреки че този марш все пак остава ограничен като участие, провеждането му предизвиква много реакции и протести. Същевременно то е и повод за единодействие на иначе разделените и често воюващи помежду си крайно-десни националистически организации.

5. Електорално влияние

От появата си през 2005 г. партия „Атака“ първоначално увеличава значително своите избиратели. Тази тенденция е видима до 2009 г., но след това ГЕРБ привлича значителна част от симпатизантите на „Атака“.

Проследявайки всички национални избори, на които „Атака“ се представя (парламентарни, президентски, включително в два тура, местни и европейски), виждаме първоначална силна мобилизация (2005-2006), свързана с новостта на партия и силните очаквания от нея, последвана от връщане към първоначалния резултат на европейските избори през 2007 г. Последва нова мобилизация (2007-2009), когато „Атака“ е опозиция на тройната коалиция на БСП, ДПС и НДСВ, отвела партията до нов електорален връх, но който е далече от постигнатото по времето на президентските избори през 2006 г. Изглежда пълната подкрепа за правителството на ГЕРБ обезличава партията след 2009 г., за да се стигне до ниския резултат на нейния президентски кандидат Волен Сидеров през 2011 г.

Графика 1: Получени гласове от кандидати на „Атака“ за парламентарните избори (2005, 2009), президентските избори (2006, 2011), честните избори (2007) и европейските избори (2007, 2009).

а) Парламентарните избори

Когато през 2005 г. „Атака“ получи достатъчно гласове (296 868) и формира парламентарна група, наблюдателите заговориха за крайно дясна вълна. За изследователите, обаче, най-интересното беше, откъде идват тези нови избиратели.

По принцип появата им е следствие от кризата и реструктурирането на СДС (отделянето на партията на Стефан Софиянски и на Иван Костов), диференциацията на избирателите на НДСВ, които са много разнородни и само част от тях изработват по-трайна самоидентификация с движението. Тук от значение е и разцеплението на НДСВ (отделянето на Българска нова демокрация през декември 2007 г.). Симптоматично е и разцеплението в парламентарната група на

„Атака“ още в самото ѝ начало, което говори за разнородността на тази партия.

Парламентарните избори през 2005 г. показват три важни новости:

- Отново се регистрира значителен спад в електоралното участие.
- Политическото пространство се раздробява и в парламента за първи път попадат седем политически групи.
- Появява се крайно дясна партия („Атака“), също за първи път в парламента.

Политическият резултат от изборите показва липсата на отчетливо политическо мнозинство, защото нито една партия не успява да постигне парламентарно мнозинство. Стига се след мъчителни преговори до „тройна коалиция“ на БСП, НДСВ и ДПС. НДСВ, предишната партия на мнозинството, губи през 2005 г. над

1,2 млн. избиратели, което показва изключителната разнородност на електората, който ѝ позволява да спечели изборите през 2001 г.

ДПС е големият печеливш – движението мобилизира допълнително 120 000 избиратели спрямо 2001 г., което е голям успех, предвид на факта, че ДПС също е и в предишната правителствена коалиция (на сякаш не обира, както е обичайно, негативите ѝ).

Партиите на десницата (СДС и ДСБ) заедно бележат отново спад – общо избирателите им са със 130 000 по-малко, отколкото през 2001 г.

Новата партия „Атака“ бележи появата си с електорат от почти 300 000 души, което е един значителен дял от гласувалите (8,14%), но и от националния електорат (4,42%). Разнообразни могат да бъдат причините за това бързо структуриране на такава антисистемна партия, но сред тях през 2005 г. вероятно най-значителните са:

- Разочарованията на широки социални слоеве от икономическите и социалните резултати от прехода към пазарна икономика, в ущърб на социалните очаквания. Това като цяло са хората, които се смятат за „големите губещи“, а са имали много по-големи очаквания от прехода.
- Маргинализацията на ромите и значителното развитие на престъпността сред тях, което поражда антиромски дискурси и възприемчивост към тях на част от обществото.
- Кризата на доверието към политическите партии като цяло и развитието на подозрения сред широката публика, че те вече не са асоциации с определена социално-политическа кауза, а

частни групировки със стопанска цел.

Най-същественният въпрос е, откъде идват избиратели на „Атака“. Има няколко, различни хипотези за политическата им история, особено ако се вземат предвид всички избори след 1990 г.:

- Част от избирателите могат да са дошли от разочарованите още през 1991-1994 г. избиратели на БСП и СДС, които оттогава до 2005 г. не са гласували изобщо, а са натрупали по еднакъв начин недоволство от прехода (разликата между тези две групи разочаровани „червени“ и „сини“ избиратели от 1990 г. е в това, че идентифицират различен виновник за неудовлетворението им). „Атака“ им предлага еднакво приемлив виновник – новите олигарси, които биха могли да дойдат както от червената номенклатура, така и от ново забогателите „сини“ активисти. Общо загубените от БСП и СДС избиратели през 1991 спрямо 1990 г. са 1,3 млн.
 - Част от избирателите могат да са дошли от разочарованите след 1997 г. избиратели на ОДС, такива, които са очаквали решително „скъсване с комунизма“, но които са се разочаровали от новата капиталистическа действителност, която не дава шансове на всеки. ОДС губи над 1,3 млн. избиратели през 2001 спрямо 1997 г.
 - Част от избирателите може и да са понови, разочаровани от НДСВ през 2005 г. (НДСВ губи 1,2 млн. избиратели спрямо 2001 г.) и решили радикално да променят вота си, защото оценяват жизнените си постижения като провал.
- Става дума за хора, които са имали политически очаквания на всички или повечето избори след 1990 г., гласували са, разочаровали са се, трупали са разо-

чарование и дори озлобление, желаниа за реванш и най-вече – за „наказание на виновните“. В непосредствен план, изглежда, „Атака“ печели на три терена: част от разочарованите от НДСВ избиратели, част от избирателите на малките партии и част от абстенционистите през 2001 г., които от своя страна са най-вече разочаровани избиратели на ОДС преди това. Почти никакви печалби не реализира „Атака“ на терена на БСП от 2001 г. – ако сред избирателите на новата партия има и такива, които можем да квалифицираме като „червени“, то най-вероятно те са гласували за БСП през 1994 г., но после са се разочаровали и повече не са се връщали към предишния си вот. Такива избиратели може би са направили „електорален дрейф“ при НДСВ през 2001 г., след което са се разочаровали и през 2005 г. са подкрепили

„Атака“. (Тодоров 2010: 420-421)

Проведено теренно проучване на департамента по политически науки на Нов български университет през 2007 г. за избирателите на „Атака“ под ръководството на Евгения Иванова показва, че става дума за три основни категории избиратели, които изследователите наричат „биографични комунисти“ (изпитващи ненавист към днешните социалисти заради „измяната им“), „биографичните националисти“ и „хората от средна ръка“. Изследването цитира също така и проучване на социологическата агенция МБМД за политическия произход на избирателите на „Атака“ през 2005 г., като основният прилив е от малките партии и негласувалите през 2001 г., известен прилив на избиратели има от НДСВ, а крайно ограничен изглежда е приливът от ОДС или БСП (Иванова 2007: 9-12)

Таблица 1. Потенциален трансфер на гласове между парламентарните избори 2001-2005 г. (екзит пол на ББСС „Галъп интернешънъл“)

Гласове от	Гласове към	БСП	НДСВ	ДСБ	Атака	ДПС	ОДС
ОДС		3,09	7,94	60,83	10,67	2,35	72,83
БСП		68,91	3,48	1,04	9,10	3,68	1,32
НДСВ		12,60	67,87	9,04	31,69	5,96	7,92
ДПС		0,66	0,67	1,27	0,21	68,43	0,38
друга партия		2,27	2,21	13,67	22,80	2,35	3,30
не гласувал		9,05	14,38	10,31	21,03	14,05	10,47

Парламентарните избори през юли 2009 г. показаха една малко неочаквана реполитизация на обществото. Преди, всички те се характеризираха с неочаквано високо участие (61%), въпреки лятото и европейските избори, които бяха само месец преди това. Наблюдателите смятаха, че два последователни нацио-

нални избора в интервал от един месец по-скоро ще демобилизират избирателите, но това не се случи. Тази висока мобилизация беше в полза преди всичко на победителите от ГЕРБ: от средни очаквания за 1,1 млн. избиратели, техните листи бяха подкрепени от почти 1,7 млн. граждани.

Политическата мобилизация се изяви също така и във високата националистическа мобилизация – почти огледално увеличиха избирателите се както „Атака“, така и ДПС. „Атака“ увеличи избирателите си спрямо 2005 г. с почти 99 000 избиратели и достигна равнището от 395 418 гласа. Същевременно пък избирателите на ДПС надхвърлиха 610 000, което е електорален връх в цялата история на движението.

Регистрираната обща ремобилизация през 2009 г. е относителна – спрямо 2005 г. са гласували в повече над 570 000 души, но това все още не достига равнището на участие от 2001 г. Все пак е показателно да се отбележи, че ако през 1997, когато ОДС спечели в едни извънредни избори, и през 2005 г., когато БСП спечели относително в едни редовни избори, участието спрямо предходните избори е по-малко, то през 2001, когато спечели НДСВ, както и през 2009, когато спечели ГЕРБ, има ремобилизация на избирателите. Това позволява да сравняваме двете партии: „царската“ и „генералската“, като някои наблюдатели ги съпоставят като две проявления на днешния политически популизъм (Малинов 2007: 81; Карасимеонов 2008: 9-10; Смилов 2008: 27). Засега можем да констатираме, че ремобилизацията след 2000 г. е свързана с появата на политическата арена на нови партии, квалифицирани наред с другото и като популистки. И обратно, демобилизацията се свързва с печеленето на изборите от „традиционни“ партии, по характера си граждански, които, макар и да прибягват до популистки дискурс, не можем да квалифицираме като популистки.

Електоралната мобилизация в полза на „Атака“ е от същия порядък – част от

мощната популистка вълна, наблюдавана след 2000 г. Но тази мобилизация в българските условия е свързана с друга – мобилизацията на избирателите на партията на българските турци и мюсюлмани – ДПС.

Пълната подкрепа за новото правителство на ГЕРБ от страна на „Атака“ след 2009, продължило като цяло до 2011 г. води до вътрешни противоречия сред крайнодесните националисти. Част се разграничават от Волен Сидеров и формират нови партии. Това отслабва електоралната подкрепа за „Атака“, още повече, че ГЕРБ и най-вече лидерът му Бойко Борисов изземва много от основните теми на Волен Сидеров, като успява да ги представи в по-приемлив за европейските партньори на България вид. Оттеглянето от „Атака“ става значително след вътрешното разцепление след президентските избори през 2011 г., на които В. Сидеров се проваля с много нисък резултат.

б) Президентските избори

Значението на „Атака“ като нов фактор на политическия живот в България се затвърждава на президентските избори през 2006 г. Тези избори, обаче, имат много повече значения за развитието на политическата мобилизация. От една страна те представляват завършек на предишна тенденция, но същевременно съдържат и нови елементи, които имат потенциала да зададат бъдещото развитие на политическите процеси в България.

На първия тур, неочаквано, втори се класира Волен Сидеров – кандидатът на „Атака“. Той получава 597 175 гласа или 21.5% от подадените гласове при сравнително ниско общо участие (44,3% участват на този тур). Към този резултат, оба-

че, трябва да добавим около 40 000 гласа, подадени за кандидатите Петър Берон и Григор Велев, националистически кандидати, които са били свързани с „Атака“ преди. Така крайният националистически вот на тези избори се очертава около 640 000 гласа или почти 10% от всички избиратели в страната, което е значителен резултат, особено ако се има предвид, че става дума за избиратели, които се мобилизират по-лесно. На втория тур Волен Сидеров получава 649 387 гласа, което показва, че той мобилизира максималния праг на ултранационалистическия вот в България по това време (24% от гласувалите).

Проведеното от агенция „Алфа Рисърч“ допитване „на изхода на урните“ показва, че вероятната партийна структура на гласувалите за Първанов включва освен очакваните гласове на БСП и ДПС (от парламентарните избори през 2005 г.), почти 200 000 гласа от страна на СДС и ДСБ, както и почти 400 000 гласа от НДСВ.

Особено интересен е политическият профил на кандидата В. Сидеров, лидер на „Атака“. Цитираното изследване на „Алфа Рисърч“ показва, че основната част от неговите избиратели идват от средите на „Атака“, което не е учудващо, но също и от всички останали без ДПС.

Таблица 2. Партиен състав на гласувалите за В. Сидеров през 2006 г. (анкета на „Алфа Рисърч“)

От гласувалите през 2005 г.	Първи тур		Втори тур	
	%	Гласове	%	Гласове
„Атака“	90	260 000	94	280 000
СДС	13	35 000	48	90 000
ДСБ	12	25 000	46	70 000
НДСВ	26	180 000	35	180 000
БСП	8	90 000	4	30 000
		590 000		650 000

Прави впечатление, че лидерът на „Атака“ е получил значителна подкрепа от поне 160-180 хил. избиратели на НДСВ от 2005 г. Липсата на самостоятелен кандидат на движението, липсата на категорична позиция на ръководството на партията, но най-вече разнородният характер на електората ѝ, където съжителстват избиратели с различни ценности, вероятно са причината за това. Всъщност НДСВ електорално се раздвоява на президентските избори: на втория тур 400 000 подкрепят Първанов, 180 000 – Сидеров, а останалите 140 000 са се въздържали. Подобна е реакцията и на избирателите на СДС и ДСБ: те почти

са се разделили по равно между двамата кандидати на втория тур. Половината от тях са останали в плен на вече остарялото разбиране за нуждата от постоянно противопоставяне на „комунистите“, поради което са подкрепили Сидеров като противник на Първанов. Тази липса на демократичен рефлекс, разбирането, че и двамата кандидати са еднакво неприемливи (което самият Иван Костов казва тогава), довежда до такова раздвоение на избирателите на двете демократични десни партии. Другата половина, обаче, проявява истински демократичен рефлекс и гласува против Сидеров, смятайки го явно за

по-голямото зло (например Мария Капон, депутатка от ДП, определено се разграничава от позицията на десните и заявява, че ще гласува срещу Сидеров). Но все пак основният прилив в подкрепа на В. Сидеров за втория тур е дошъл по всяка вероятност из средите на СДС и ДСБ, докато обратно, вероятно някои бивши избиратели на БСП, гласувайки за Сидеров на първия тур, са се уплашили от това че е излязъл втори, и на втория тур са подкрепили Първанов.

Анализирайки електоралната подкрепа за „Атака“ някои изследователи лансират хипотезата, че основната маса избиратели са дошли от средите на бивши поддръжници на БСП и затова идентифицират „Атака“ като крайно лява партия. Самата „Атака“ се самоидентифицира като крайно дясна, когато нейният евродепутат се нарежда сред депутатите на Льо Пен и други крайно десни в Европейския парламент.¹ От друга страна наистина има бивши привърженици на БСП, но не такива от 2001-2005, а най-вероятно отпреди 1994-1995 г., които тогава са отстоявали националистически идеи (например средите около ОКЗНИ) или някакъв вид неосталинизъм и привързаност към твърдата ръка и реда. Във всеки случай отношението към В. Сидеров се превръща в лакмус за привързаност или не към ценностите на либералната демокрация.

През 2011 г. Волен Сидеров оттегля двегодишната си подкрепа за правителството на ГЕРБ и се явява като конкурент на президентските избори. Но на първия тур той получава едва 122 466 гласа (3,6% от гласувалите, което го нарежда на 4-то

място от 21 кандидати). Към този резултат, обаче, можем да добавим още 92 286 гласа получени от свързаните доскоро с „Атака“ Павел Чернев и Стефан Солаков, както и гласовете на Красимир Каракачанов, кандидат на ВМРО, дясна националистическа (макар и дистанцирана от „Атака“ партия) – 33 236 гласа. Така реално кръговете на крайно-десния национализъм през 2011 г. имат подкрепата на 220-260 хиляди избиратели. Спадът спрямо 2005 г. е очевиден. ГЕРБ успява да привлече част от тези избиратели. Но общото присъствие на крайния национализъм остава значително.

в) Европейските избори

На първите европейски избори през 2007 г. „Атака“ получава (при много ниско участие) 275 237 гласа, което показва отново значителна мобилизация (14,2% от всички гласували). Както и в други европейски държави, на европейските избори най-добре се мобилизират антисистемни и крайни партии. Това ѝ позволява да изпрати в Европейския парламент 3 депутати, които се нареждат в средите на разпадналата се впоследствие парламентарна група на крайно-десните суверенисти.

Всъщност на първите европейски избори в бившите социалистически страни през 2004 г. спечелиха най-вече партии, които можем да квалифицираме като евро скептични и популистки. Макар този евро скептицизъм да е от различно естество, за да можем да прилагаме тази квалификация без уговорки към отделните партии. В България на тези избори печелят най-вече ГЕРБ и „Атака“, като различията между тях са значителни. ГЕРБ се явява за първи път на избори през 2007 г., партията е нова. Но е ясно, че повечето я идентифицират с ней-

¹ В Европейския парламент беше създадена нова парламентарна група на крайно десни партии „Идентичност, традиция и суверенитет“. В нея членуват тогава 20 европейски депутати, сред тях и евродепутатът Димитър Стоянов от партия „Атака“. Европейски институт, Europe.bg, <http://www.europe.bg/htmls/page.php?id=7032&category=5>.

ния неформален тогава лидер Б. Борисов. В хода на кампанията от тази партия се чуват много критики към функционирането на ЕС, които можем да квалифицираме като умерено скептични, също така тази партия често се квалифицира от наблюдателите като популистка. Но тя във всеки случай е много различна от „Атака“, най-малкото защото политическият ѝ дискурс е по-умерен и в него липсват расови квалификации, но също така и защото тя получава международна подкрепа от страна на ЕНП (което „Атака“ не може да има).

Партията „Атака“ успява да мобилизира добре привържениците си, макар това да е в много по-малка степен, отколкото по време на президентските избори. Ясно е, че става дума за хора, които се смятат за част от изгубилите от прехода, които свързват своите разочарования и с ЕС.

Но евро скептицизмът е разнороден. Това може да е откровен крайно-десен популизъм (като в Полша), но също така и демократичен евро скептицизм (като в Чехия), или умерен и дори либерален патриотизъм (като в Естония или Латвия). В някои източноевропейски страни евро скептичните партии дори не успяват да спечелят мандати през 2004 г. (Словения и Унгария). България пак е по-средата – умерено представяне на евро скептичните партии.

Две години по-късно, на редовните европейски избори през 2009, „Атака“ продължава прогреса си с 308 052 избиратели, но този път получава 2 мандата. Единият от тези депутати – Димитър Стоянов (доведен син на Волен Сидеров) – става известен още през 2006 г. като наблюдател със скандален коментар спрямо европейската депутатка от Унгария Ливия Ярока заради ромския ѝ произход. Като цяло присъствието на този депутат

в Европейския парламент е белязано от антиромски изявления, което предизвиква неколкократно протестни реакции сред другите депутати.

Вторите европейски избори (2009) в България преминават под знака на вътрешнополитическите проблеми. Това обстоятелство беше подсилено от факта, че само месец след европейските са насрочени редовните парламентарни избори. Резултатите от изборите за Европейски парламент в България показват едновременно фрагментация и стабилизиране на партийното пространство.

Парадоксално, но повечето партии печелят гласове. Това се дължи и на повисокото от очакваното участие: 34,43% (28,96% през 2007 г.). Най-значителен ръст, както беше и очаквано, регистрира ГЕРБ (почти 208 хиляди избиратели в повече), следван от НДСВ (с 84 хиляди ръст) и БСП (с 62 хиляди ръст). „Атака“ и Синята коалиция печелят всяка около 30 хиляди нови избиратели спрямо 2007 г. Сред загубилите гласове спрямо 2007 г. е ДПС (28 хиляди).

В сравнение с останалите партии, само „Атака“ прави изключение със значително увеличение на подкрепата си спрямо местните избори (от 193 на 307 хиляди гласа), което е очаквано за една евро скептична партия. Избирателите я подкрепят като израз на протест на европейските избори, но са по-съдържани, когато става дума за националното или местното управление. Все пак „Атака“ остава близо до равнището на подкрепа от парламентарните избори през 2005 г. (297 хиляди гласа).

г) Местните избори

На местните избори през 2007 г. „Атака“ укрепва позициите, като влиза в местната власт, макар и само в кметствата (5 ме-

ста). Това е много далече от очакванията, основани на резултатите от парламентарните избори през 2005 и на президентските избори през 2006 г. „Атака“ дори не успява да мобилизира избирателите си от европейските избори (само месеци по-рано) и 70% от тогавашните ѝ избиратели са подкрепили кандидатите ѝ за ОС. Партията спечели 269 мандата в ОС, но успя да издигне кандидати само в 97 от всичките 264 общини на страната. Общо за кандидатите на партията за общинските съвети подават гласовете си едва 192 737 души, което е много по-ниско от предишните ѝ резултати. Това означава, че две години след появата си, партията не е успяла много да се имплантира в страната, оставайки основно партия на големите градове и някои локализиран райони.

На местните избори през 2011 г. отеглянето от „Атака“ е много видимо – партията печели не повече от 50 общински съветника. Тези резултати, заедно с провала на президентските избори през същата година, водят от остри критики към лидера Волен Сидеров и до поредно разцепление, след като партията напуска и Димитър Стоянов. Мнозина наблюдатели смятат, че процесите на разпадане в „Атака“ вече са необратими и партията едва ли ще попадне в следващия парламент след редовните парламентарни избори предвидени за 2013 г. Последните сондажи на социологическите агенции показват, че „Атака“ няма потенциал да надхвърли избирателния праг от 4% и остава в рамките на 1-2% от всички избиратели.²

² Агенция „Медиана“ от май 2012; ББСС „Галъп интърнешанал“ от март 2012, „Алфа рисърч“ от февруари 2012 г. (публикации в Dnes.bg).

6. Крайнодесният популизъм

Цялата тази палитра от нови политически организации (въпреки историческите им предшественици, те се структурират след 2000 г.), изповядва комплекс от идеи, които можем да квалифицираме с понятието „радикален популизъм“. Тук обаче има риск от смесване на различни понятия и от трудност при идентифицирането на крайната десница в България като „радикално популистка“. Защото популизъмът е понятие, което се свързва със специфични, но и световно разпространени феномени: Популистката партия в САЩ от края на XIX и началото на XX век, Народничеството в Русия от същия период, но също и фолкиш идеологията на германския романтизъм от XIX век. През XX век популизъмът има също многобройни проявления: аграризъмът в Европа между двете световни войни, някои изтъкват популистката фразеология на фашистите в Италия и на нацистите в Германия, също така Перонизъмът в Аржентина след Втората световна война, но най-вече съвременните прояви на популизъм, към които мнозина причисляват левичарската политиката на Хуго Чавес във Венецуела, десният и крайно-десният популизъм в Европа (Хайдер в Австрия, Льо Пен във Франция или Сидеров в България).

Теоретичният въпрос е, доколко зад тези толкова разнородни по своята генеалогия и исторически обстоятелства явления можем да открием обща рамка, обща структура, която позволява да дефинираме понятието популизъм. Популизъмът като цяло подчертава върховенството на волята на народа „над всеки друг принцип, над принципите на традиционните

институции и над волята, на която и да е обществена структура” и желанието за „пряка” връзка между народа и управляващия елит, без посредничеството на институциите”. (Иванова 1994) Популизмът често предполага (пропагандира и изисква) екстремни форми на демокрация и предоставя удобни средства за легитимация на политически позиции, действия и техники чрез „народа”. В него се представя идеалната цел на осъществяването на директен контакт с народните маси чрез различни форми на пряка демокрация. Той се самоопределя като опит за гарантиране на справедливост в преходни моменти, когато се поставят под въпрос привични отношения и хората имат чувството, че събитията им се изплъзват.”

Емил Асемиров в текст посветен на популизма (Асемиров 2007) подчертава: „Най-общо казано всеки, който се опитва да разруши консенсуса, установен между елитите и да заговори от позициите на „народните низини” бива заклеймяван като популист... Обикновено се приема, че партиите, които са носители на колективистични идеологии, са абонирани да бъдат носителите на популистки послания и реторика. Политическата практика в много страни обаче показва, че такива могат да бъдат и често са дори партиите, проповядващи идеологии на индивидуалното представителство. Една от сериозните причини за това е, че популизмът работи с антиелитаристки нагласи и реторика, основана върху разбирането за органичната национална общност – народ и държава трябва да бъдат нещо изначално общо.” Авторът квалифицира популизма чрез антиелитарната му реторика, която оспорва консенсуса сред елитите, и поради това се привижда като генетически ляв. Но, от друга

страна, това е стратегия, която охотно използват и десните партии, когато прибегват до бърза народна подкрепа.

Този нов тип популизъм виждаме в организирането и появата на политическата сцена на партия „Атака”.

Но популизмът на крайната десница в България има специфика, която ни кара да го разграничаваме от другите, също популистки, националистически доктрини (обичайно квалифицирани като „ляв” национализъм). Тя е най-вече в прокрадвателската или често откровена расистка реторика и отхвърлянето на различията (що се отнася, например за хомосексуалистите).

Парадоксално, но популизмът се оказва феномен на модерната демокрация, а не на недемократичните режими, където той е само субститут на демокрацията. В академичната си лекция пред НБУ френският политолог Паскал Перино прави следния анализ на основите на съвременния популизъм: „През 1930 г. Зигмунд Фройд е показал забележително как „безпокойствата в културата”³ са в основата на развихрянето на смъртоносни идеологии в Европа... Към това психологическо обяснение трябва да се прибави и социологическо, което се корени в дълбокото безпокойство на нашето съвремие. То е едновременно икономическо, социо-културно и политическо... И накрая последният елемент от кризата на съвременното, който захранва динамиката на крайните десници: демократичното безпокойство. В блестящата си политическа история на региона Марсел Гоше е доказал как „разочарованието от света”⁴

³ Перино се позовава на Freud S., *Le malaise dans la culture*, Paris, Coll. Quadrige, PUF, 1995 (първо издание на немски език: Wien, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1930).

⁴ Позоваването е по Gauchet M., *Le désenchantement du monde, Une histoire politique de la religion*, Paris, NRF, Gallimard, 1985.

засяга не само религиозната сфера, но изцяло всички представителни системи отчитайки развитието на колективните представи и следователно на политическите идеологии... Това безпокойство изглежда достига връхната си точка в политическите системи, където политическият конфликт е загубил от смисъла си, където левица и десница създават понякога впечатление, че постигат съгласие по същество, където основните политически формации си разпределят в квази институционален консенсус останките от властта... Когато гражданите си казват: "Обществото се променя, но системата на разпределение на властта и на елита остава несменяема", популистите и подобните им „анти“ остават единствените истински опоненти." (Перино 2003)

Позволих си този дълъг цитат от П. Перино, защото според мен той ясно диагностицира проблема със съвременния крайно десен популизъм – това е популизъм на отхвърлянето на демократичния консенсус, на търсенето на „алтернатива на всяка цена“, която да представлява натрупващите се фрустрации в демократичните общества. Това е популизъм, който избухва в ситуация на криза на старите леви проекти и, поради това, на старите крайно леви стратегии. Показателно е също така, че проявите на крайно десен популизъм са много по-яростни и антидемократични в новите демокрации от Централна и Източна Европа, отколкото в Западна Европа. Перино уточнява: "Макар и често пъти да е по-лошо структурирана и организирана отколкото в Западна Европа, крайната десница от Централна и Източна Европа е идеологически често „по-твърда“ и по-открито антидемократична и тя е също израз на многостранната криза в процеса на демо-

крация: преход от авторитарни режими към демократични режими, преминаване на социалистическите икономики към капиталистически пазарни икономики и преход от индустриализация към пост индустриализация. Това отваря перспективи за развитието на крайна десница, но нейното политическо пространство е относително ограничено, поради факта, че национализмът се съдържа в идеологическите референции на голям брой от политическите дейци от тези страни и историческият фашизъм там е силно дискредитиран."⁵ (Перино 2003).

За феномена на новия популизъм като израз на кризата на либералната (модерната, представителната) демокрация говори в свой текст за в. Дневник и Даниел Смилов: "На пръв поглед е странно, че точно сега, когато много от държавите в региона получиха своето свидетелство за зрелост с приемането си в НАТО и в ЕС, в тях се надигна популистка вълна, чийто основен белег е поставянето под въпрос на либералната демокрация и нейните основни ценности: толерантността към другия и малцинствата, защитата на правата на индивида, приоритета на пазарните принципи в стопанството." (Смилов 2006).

Но несъмнено освен симптоми, кризата на представителната демокрация има по-дълбоки причини. От една страна, изтъква Перино, са политическите причини. Сред тях по-важните са:

- егоистичният индивидуализъм, който кара гражданите да се отдръпват от класическите форми на колективно действие;

⁵ Перино посочва тук статията на Michael Minkenberg, The radical right in post-socialist Central and Eastern Europe : comparative observations and interpretations, East European Politics and Societies , vol.16, n°2, spring 2002, p. 335-362).

- отслабването на старото разделение между левите и десните, което дълго време е служило за политически ориентир и за основа на политическия дебат;
- отслабването на социалната поляризираност в съвременните западни общества, засилването на позициите на една „средна класа“, която става мнозинствена дори в категорията на наемния труд;
- разпадането на старите връзки между политическите партии и териториалните общности вследствие на глобализацията и урбанизацията. (Perrineau, Rouban 2007: 25)

Икономическите и социалните причини също са съществени. Сред тях ефектите на глобализацията, които стесняват неимоверно капацитета на националните правителства да се справят с проблемите на собствените си политически общества и които предизвикват масовото подозрение, че нещата в крайна сметка се решават „тайно“ и някъде „навън“. Последното предизвиква ново дълбоко разделение между по-образованите и отворените към Европа и глобализацията, и по-необразованите, обърнати преди всичко към националното и често подозрителни към всичко „чуждо“.

И най-сетне от значение са културни причини, сред които кризата на големите месиански идеологии, като свързаните с марксизма, разпадането на комунистическия блок и заедно с това – засилването на разочарованието от големите проекти и отдръпването на широки слоеве от политиката. Последното се трансформира понякога в явление, което Пипа Норис нарича „когнитивна мобилизация“ – политизация, която не приема класическите форми на ангажираност с политиче-

ски партии и движения.⁶ (виж Perrineau, Rouban 2007: 30-31).

Ако приемем, че популизмът (както и демагогията) съпътстват всеки режим на представителна демокрация, тогава не би трябвало да ни учудва, че популизмът днес набира сили. Но, от друга страна, днешният популизъм оспорва основни принципи на модерната демокрация, като използва за това демократични процедури и практики (всеобщи избори, свобода на словото). Това е и днешният политически парадокс.

Проблемът е, че днешните популистки движения са опасни за демокрацията не защото прибягват към темата за пряката демокрация (това не е тяхното основно искане), а защото прибягват към националистическа мобилизация, основаваща се на недоверието към чужденеца и дори на неговото отхвърляне. Днешният популизъм е предимно национал-популизъм. Неговите източници са много повече националистически, а поради това и радикално-консервативни, крайно-десни, отколкото народнически. Съвременните популистки движения не просто оспорват едно политическо статукво, те са антисистемни в смисъл, че оспорват основанията на самата плуралистична демокрация, възползвайки се същевременно от нейните възможности.

Връзката между популизъм, национализъм и патриотизъм интересува много съвременни изследователи на проблеми. В станалата популярна книга „Демокрация и популизъм“ Джон Лукач твърди: „Феноменът популизъм, за разлика от старомодния патриотизъм, е неотделим от мита за народа. Популизмът е народ-

⁶ Позоваването е на Norris P. Critical Citizen, Global Support for Democratic Governance. Oxford university press, 1999.

ностен, патриотизмът не е. Човек може да бъде патриот и космополит (несъмнено в културно отношение). Но популистът е по неизбежност определен вид националист. Патриотизмът е по-малко расистки от популизма. Един патриот не би изключил човек от друга националност от общността, в която живеят заедно, и когото той познава от много години; един популист обаче винаги ще бъде подозрителен към човек, който не принадлежи към неговото племе. Патриотът не е непременно консерватор; той може да бъде дори либерал – макар и не абстрактен, а винаги либерал от определен вид. През XX век националистът трудно би могъл да бъде либерал.” (Лукач 2005: 69).

Живко Георгиев дава друга интерпретация на популизма в България: “Това, което усилва атрактивността на политическия “пазар” на “Атака”, е спадналата привлекателност на другите партии. Сега „дясното” е в криза, БСП одеснява, а левия фланг е оголен... Оголи се огромна ниша и ако си амбициозен, ще си много глупав, ако не “сложиш” идеите си в нея. Сидеров предлага политически продукт, за който доста е черпил от националистическия европейски популизъм. Дошло е ноу-хау – европейско и руско. Пренесени са славянофилски, православни, антисемитски (в руски ксенофобски стил) идеи, които откриваме в идеологията на “Атака”. Нещо е взето от Льо Пен, от другите източноевропейски популисти. Така Волен Сидеров създава един конверти-

руем популистко-националистически и ксенофобски коктейл.” (Георгиев 2005) Тук няма никакво съмнение, че национал-популизмът се квалифицира като крайно-дясна стратегия.

Крайно-десният популизъм, какъвто е националпопулизмът, е по същество реванш на олигархичните елементи на модерните представителни управления над демократичните елементи. Затова възможните решения, които разбира се не могат да се изчерпят с това, са развитието на повече форми на пряка демокрация и на гражданско участие за ограничаване на всесилието на политическите елити.

Крайната десница в България е по същество крайно-националистическа, но също често расистка и ксенофобска. Като цяло, въпреки постигнатите високи резултати от партия „Атака” на националните избори след 2005 г., тя остава ограничена и едва ли вече може да надхвърли един праг от 6-7% от националния електорат. За това спомага и разпръснатостта на нейните привърженици сред различни по-малки организации, които често са във война помежду си.

Въпреки това, обаче, потенциалът за масови протестни движения в днешна България остава относително висок. Въпросът е, дали те ще могат да бъдат мобилизирани чрез обичайните за крайно-десните организации теми и идеи, или, обратно, ще се разграничат тях. Рискът остава, макар и да не е толкова голям.

Библиография:

- Асемиров (Тепавичаров) Е. (2007). Популизъм. Блогът на Емил Асемиров (<http://assemirov.hit.bg/index.htm>).
- Георгиев Ж. (2005) Интервю за Български хелзинкски комитет, Клуб "Обектив" (<http://www.bghelsinki.org/index.php?module=pages&lg=bg&page=obektiv13603>).
- Демократи за силна България. Декларация на ДСБ за преговорите между ЕС и Турция. София, 11/12/2006 (http://www.dsb.bg/display.php?sub=news_1&open_news=2427).
- Иванова, Евелина (1994) Популизъм и легитимност. Политически изследвания, 1994, бр.2.
- Иванова, Евгения (съст. и ред.) Страх и жажда за възмездие. В. Търново: ФАБЕР, 2007
- Йорданов, Руслан. Тяхната борба, сп. „Тема“, брой 19 (32), 13- 22 май 2002
- Калфин, И. България има шанса да се превърне в един транспортен енергиен център на Балканите. Интервю за агенция „Фокус“ (http://www.mfa.bg/bg/index.php?option=com_content&task=view&id=16840&Itemid=225).
- Кръстев, И. (2006) Роди се нов политически полюс – на разобличителите. Интервю за в. "24 часа", 26.10.2006.
- Лукач, Джон. Демокрация и популизъм. Обсидиан, 2005. (Democracy and Populism: Fear & Hatred; New Haven: Yale University Press, 2005)
- Минчев, О. България и членството на Турция в ЕС. ИПМЕ/IRIS, 2006 (http://www.iris-bg.org/files/Bulgaria%20and%20Turkey%20Membership%20in%20the%20EU_Part2_bg.pdf)
- Николов, С. Турция и геостратегическите аспекти на едно бъдещо членство в ЕС. В: Експерт, издава Българско Дипломатическо Дружество, декември 2007 (<http://www.expert-bdd.com/statiq.php?id=234>)
- Николов, Т. Турция в ЕС или Европа отвъд Босфора. Сп. "Обектив", октомври 2005, бр.125 (<http://www.bghelsinki.org/obektiv/125-10.pdf>).
- Перино, П. (2003) Академична лекция в НБУ (<http://www.nbu.bg/index.php?l=824>).
- Петров, И. Необходима ли е Турция на Европейския съюз?. В: BG Factor, 14/12/2006 (<http://www.bgfactor.org/index.php?cm=14&id=9450>)
- Поппетров, Н. Фашизмът в България. София, Кама, 2008.
- Сидеров, Волен. Основи на българизма. ПП „Атака“, 2011.
- Смилов, Д. (2006) ДневникBG; 11.11.2006 (<http://evropa.dnevnik.bg/show/?storyid=293899>).
- Солаков, Ст. Български „къртици“ копаят в турския тунел към Европа. в. "Атака" 3/04/2007 (http://www.vestnikataka.com/?module=displaystory&story_id=29288&edition_id=464&format=html)
- Тодоров, Антоний. Граждани, избори, партии. България 1879-2009. София, Изток-Запад, 2010.
- Шкодрова, А. Интеграцията на Турция в ЕС - противоречиви реакции в България. В: Balkan insight, 10/11/2005 (http://evroportal.bg/article_view.php?id=727714).
- Perrineau P., L. Rouban, (sous la dir. de) La politique en France et en Europe. Sciences Po, Les presses 2007.

За автора:

Антоний Тодоров е професор по политически науки в Нов български университет. Специализирал е в областта на електоралното поведение и политическите партии. Автор е на „Елементи на политиката“ (2012), „Граждани, партии, избори: България 1879-2009“ (2010), „Политическият живот в България 1989-2005“ (2005), „Модерната политическа мисъл“ (2001).

Издател

Фондация Фридрих Еберт
Бюро България
ул. Княз Борис I, № 97
1000 София, България
Отговорен редактор:
Регине Шуберт, директор

Заявки

e-mail: office@fes.bg
Емилия Бургазлиева

Всички текстове са достъпни онлайн
www.fes.bg

Мненията, изразени в тази публикация,
принадлежат на автора/авторите и не
отразяват непременно позицията
на Фондация Фридрих Еберт.